

Ελπίδα Χαίρη
Αρχιτέκτων DPLG, Δρ Αρχαιολόγος

Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας σε ναούς των Μεσογείων*

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑΣ που σώζονται στην Απική είναι ελάχιστα, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με την έλλειψη πηγών και αρχαιακού υλικού, φαίνεται ότι αποθάρρυνε τους ερευνητές να προχωρήσουν σε σχετικές μελέτες. Δημιουργεί αρκετά ερωτηματικά η διαπίστωση ότι το δουκάτο των Αθηνών, δεύτερο τη τάξει μετά το πριγκιπάτο του Μορέως στη νότια Ελλάδα, δεν έχει να επιδείξει στην ανατολική Απική ναούς ανάλογους με αυτούς της Δ. Πελοποννήσου¹.

Η πολιτική των Φράγκων ως προς την εκτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων των ιδίων αλλά και όσων υπηκόων τους στην Αθήνα και στην Απική ενδεχομένως ακολούθησαν το ίδιο δόγμα, είναι αναμενόμενη, λαμβάνοντας υπόψη την πρακτική που υιοθέτησαν αμέσως μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Αρχικά παρακολουθούσαν και συμμετείχαν σε ορθόδοξες λειτουργίες² ενώ αργότερα, με παπική επιστολή-εξουσιοδότηση της 7ης Δεκεμβρίου του 1204, επιπράπηκε η χρήση εγκαταλελειμμένων ελληνικών εκκλησιών από τους λατίνους κληρικούς.

Ανάγκη για λατινικές εκκλησίες στη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα προκύπτει από το 1205³, όταν εδραιώνεται η ιδέα της μόνιμης εγκατάστασης των Λατίνων. Προηγουμένως, με επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου Γ' τον Νοέμβριο του 1204, έχει επιβληθεί η προστασία της ελληνικής εκκλησιαστικής περιουσίας, δεδομένου ότι ο έλεγχος των εκκλησιαστικών οικονομικών, ελληνικών και λατινικών, περιέρχεται

* Ευχαριστώ θερμά τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, όπου εργάζομαι, για τις διευκολύνσεις που μου παρέιχε προκειμένου να ολοκληρωθεί αυτή η εργασία.

1. Στην παρουσίαση δεν συμπεριλήφθησαν οι ναοί του Συκαμίνου Ωρωπού, Ι. Κουμανούδης «Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού», *Δελτίον ΧΑΕ* 5 (1969).

2. P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1294-1500* (στο εξής LOCK-ΑΙΓΑΙΟ), σ. 323-332.

3. Ό.π., σ. 330.

στην κοσμική εξουσία⁴, γεγονός που καθιστά την υποστήριξη του Λατίνου άρχοντα απαραίτητη για τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Στη δικαιοδοσία της λατινικής αρχιεπισκοπής των Αθηνών υπάγεται η περιοχή από την Άμφισσα και τα Μέγαρα μέχρι τις Θερμοπύλες, τη Δαύλεια, την Αίγινα και την Εύβοια. Η μεγάλη αυτή ενότητα χωρίζεται σε 8 περιφέρειες που αντιστοιχούν σε επισκοπικές έδρες⁵ και ο νέος αρχιεπίσκοπος Αθηνών Βέρναρντ αποκτά τα ίδια δικαιώματα με τον προκάτοχό του Μιχαήλ Χωνιάτη. Η ύπαιθρος δεν φαίνεται να διαθέτει λατίνους ιερείς⁶ και οι λατινικές επισκοπές αναφέρεται ότι έχουν υπ' ευθύνη τους και τον ελληνικό κλήρο. Τον Μάρτιο του 1210 ο Όθων ντε λα Ρος ζητεί από τον πάπα τη δημιουργία εννοιακής δομής, καθώς και τις υπηρεσίες λατίνου ιερέα για όσες κοινότητες διαθέτουν πάνω από 12 νοικοκυριά λατίνων⁷, αίτημα που δεν φαίνεται ότι τελικά ικανοποιήθηκε, αφού υπάρχουν μαρτυρίες ότι τον επόμενο αιώνα στην Αττική, τη Βοιωτία και τη Χαλκίδα οι λατίνοι εκκλησιάζονται και σε ορθόδοξους ναούς. Σημειώνουμε το παράδοξο ότι κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα οι επισκοπές αυξάνονται αριθμητικά έναντι αυτών του 13ου, ενώ εδαφικά η λατινική Ελλάδα μειώνεται⁸.

Η ανέγερση των ναών στην Αττική δεν φαίνεται να πραγματοποιείται υπό όρους, όπως εκείνους που είχαν καθοριστεί στις ενετικές κτήσεις⁹ και αφορούσαν στην άδεια οικοδόμησης, που παρεχόταν από το κράτος, και στην άδεια λειτουργίας, που παρεχόταν από τις εκκλησιαστικές αρχές.

Ομοίως, δεν υπάρχουν στοιχεία για τον ορθόδοξο κλήρο: του επιτράπηκε η συνέχιση του λειτουργήματός του, αφού πρώτα αναγνώριζε τα πρωτεία της Ρώμης, συμβιβάστηκε με τον υφιστάμενο λατινικό κλήρο, υπόθεση που φαίνεται λιγότερο πιθανή, ή εγκατέλειψε τις πόλεις όπως αρκετοί επίσκοποι; Στις επιστολές του πάπα Ιννοκέντιου Γ' δεν αναφέρεται κάτι σχετικό, ενώ από εκείνες του Μιχαήλ Χωνιάτη μαθαίνουμε ότι μερικοί κληρικοί και λαϊκοί εγκαταλείπουν τον τόπο τους για να

4. Φ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης, Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του επιστολογραφικού του έργου*, Ιωάννινα, 1993, Διδ. Διατριβή (στο εξής ΚΟΛΟΒΟΥ-ΧΩΝΙΑΤΗΣ), σ. 125, σημ. 7, ο οικονομός διοριζόταν από τις εκκλησιαστικές αρχές από το 1057 έως και το 1204, και LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 302, 332, 333, ο κυβερνήτης καρπώνεται τα έσοδα μιας επισκοπής σε περίπτωση χρειάς της και ελέγχει το διορισμό εκκλησιαστικών λειτουργών.

5. Σύμφωνα με τον LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 339-343, παρά την έκτασή της, η περιουσία της αρχιεπισκοπής Αθηνών εκτιμάται σε 120 φλορίνια αντί 500 της πολύ μικρότερης αρχιεπισκοπής Θηβών.

6. Ό.π., σ. 350, ελάχιστοι λατίνοι ζούσαν σε απόσταση μεγαλύτερη των 15 χμ από έναν εννοιακό ναό. Όσοι διέθεταν αγροτική περιουσία διατηρούσαν επίσης αστική κατοικία.

7. Ό.π., σ. 350.

8. Ό.π., σ. 348-349, αυτό οφείλεται στην πρόσβαση στο αξίωμα του επισκόπου μη μοναχών κληρικών.

9. Όλγα Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010 (στο εξής ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ), σ. 115.

μονάσουν, ενώ άλλοι παραμένουν και μάλιστα ορισμένοι αντιστέκονται¹⁰. Αντίθετα, ο πάπας διορίζει λατίνους επισκόπους όπου υπάρχει μεικτός πληθυσμός και προτείνει στις υπόλοιπες επισκοπές, έλληνες που τον έχουν αναγνωρίσει, όπως π.χ. τον επίσκοπο Ιγνάτιο, δωρητή του τοιχογραφικού διακόσμου του Αγ. Πέτρου Καλυβίων¹¹. Οι τελευταίοι, εξαιρετικά ολιγάριθμοι, φαίνεται ότι προέβησαν σ' αυτή την υποχώρηση προκειμένου να σώσουν τα προνόμια και τα εισοδήματα των εκκλησιών τους, όπως ο επίσκοπος Θεόδωρος Ευρίπου, αλλά και αρκετοί ηγούμενοι μοναστηριών.

Σε αντίθεση με τους αστούς και τους εκκλησιαστικούς παράγοντες, ο αγροτικός πληθυσμός¹² δεν φαίνεται να δυσανασχετεί ιδιαίτερα με την παρουσία των Λατίνων. Ας σημειωθεί ότι η αναλογία ελλήνων/λατίνων στις πόλεις είναι κατά μέσον όρο 3/1, ενώ στην ύπαιθρο δεν είναι γνωστή, εκτιμάται όμως ότι η εκεί φραγκική παρουσία είναι ακόμα μικρότερη. Οι έλληνες αγρότες έρχονται κυρίως σε επαφή με υπαλλήλους του φεουδάρχη, που έχουν δικαίωμα να ελέγχουν ακόμα και την κοινωνική ή και τη θρησκευτική τους ζωή. Το τελευταίο πιθανόν να οφείλεται σε πιέσεις της λατινικής εκκλησίας χωρίς το φαινόμενο να συνιστά τον κανόνα. Αντίθετα, σύμφωνα με το *Χρονικό του Μωρέως*¹³, μάλλον παρατηρείται θρησκευτική ανοχή, με μεγαλύτερη ισχύ στις αγροτικές περιοχές, δεν επικυρώνεται όμως επίσημα από νομικής πλευράς στις Ασίζες της Ρωμανίας, ίσως για να αποφευχθεί πιθανή ρήξη με τις παπικές επιδιώξεις εκλατινισμού του πληθυσμού. Οι μαρτυρίες μιλούν μόνο για αμοιβαία καχυποψία και για διάφορες ιδεοληψίες¹⁴.

Η παρουσίαση που ακολουθεί στηρίζεται σε αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις από τη γενική βιβλιογραφία, που συσχετίζονται με τους σωζόμενους ναούς των Με-

10. ΚΟΛΟΒΟΥ-ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 157, 177, ειδικότερα, σ. 202 αναφέρεται στη δημιουργία θύλακα αντίστασης κατά της ιταλικής εξουσίας στη Χαλκίδα.

11. LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 341 και Ναυσικά Πανσέληνου, «Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής», *Δελτίον ΧΑΕ* 14 (1987-88) (στο εξής ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ), σ. 175.

12. Π. Καλονάρου, *Το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήνα 1940, σ. 1438, «ώμοσεν κ' υπισκήθη τους να μη τους αδικήση, ούτε ζημία να λάβουσιν από τα ιγονικά τους, τιμίν, δωρεάς να έχουσιν κ' ευεργεσίας μεγάλης», σ. 1648 «και οι χωριάτες των χωριών να στέκουν ωσάν τους πύραν». Αντίστοιχα στο *Livre de la Conquete de Constantinople...*, l. 106 «et que le peuple payassent et servissent ainxi comme il estoient usé à la seigneurie de l'empereur de Constantinople», Ν. Moutsopoulos, «Le monastère franc de Notre-Dame d'Isova (Gortyne)», *BCH* 80, 1956 (στο εξής ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ), σ. 78.

13. Jean Longnon, «La vie rurale dans la Grèce franque», *Journal des Savants* 1965, σ. 344 και LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 450-451.

14. LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 440-441, αναφορές κυρίως από Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, αφ' ενός, ως προς τον τρόπο που τελούνται οι λειτουργίες στην ορθόδοξη εκκλησία και, αφ' ετέρου, αντίστροφα, όταν οι λατίνοι χρησιμοποιούν ορθόδοξους ναούς, τα ιερά πλένονται μετά τη χρήση, επειδή θεωρούνται ακάθαρτοι.

σογείων, αφού δεν υπάρχουν ειδικότερες δημοσιεύσεις και η έρευνα βρίσκεται στην αρχή.

Θα αναφερθούν ορισμένα χαρακτηριστικά ναών όπου σώζεται βεβαιωμένη φάση φραγκοκρατίας και θα ανιχνευθεί εάν και πού αυτά εμφανίζονται στους ναούς της ερευνώμενης περιοχής. Στόχος μας δεν είναι να αποδείξουμε πότε και από ποιους κτίστηκαν ή ποιο δόγμα εξυπηρέτησαν οι συγκεκριμένοι ναοί, αλλά εάν και γιατί φέρουν φραγκοβυζαντινά χαρακτηριστικά.

Συνοψίζοντας τις παραδοχές και παρατηρήσεις που έχουν διατυπωθεί, παρατηρούμε ότι:

- Γενικά, κατά τη Φραγκοκρατία, η μορφή των ναών παραμένει βυζαντινή. Μόνο στις πόλεις, όπου και εδρεύει η νέα εξουσία, θα συναντήσουμε ναούς που εμφανίζουν σειρά στοιχείων δυτικής τεχνοτροπίας, κυρίως γοθικού ρυθμού¹⁵. Σταδιακά, σημειώνεται απλοποίηση των παραδοσιακών οικοδομικών πρακτικών και αναπτύσσεται νέου τύπου διακόσμηση με γοθικές επιδράσεις¹⁶. Ο ρυθμός που διαμορφώνεται με τον τρόπο αυτό θα ονομαστεί από τους ερευνητές φραγκοβυζαντινός.

- Ο λατινικός κλήρος χρησιμοποιεί υπάρχοντες βυζαντινούς ναούς, μετά από ελάχιστες μετατροπές που γίνονται – κυρίως από έλληνες τεχνίτες – και δεν κατασκευάζει νέους, παρά το ότι οι διαστάσεις τους είναι αρκετά μικρές. Ίσως κάποια πεπειραμένα συνεργεία που γνώριζαν τις δυτικές κατασκευαστικές πρακτικές, να συνεργάστηκαν με ντόπιους τεχνίτες. Σημειώνονται μετονομασίες ναών. Παρατηρούνται ελάχιστες λατινικές επιρροές στις τοιχογραφίες, ίσως λόγω έλλειψης χρημάτων για την προσέλκυση καλλιτεχνών από τη Δύση¹⁷.

- Οι μετατροπές που πραγματοποιούνται σε προϋπάρχοντες μεσοβυζαντινούς ναούς αφορούν συνολικά τις κοινωνικές, θρησκευτικές και οικοδομικές πρακτικές¹⁸ που διαμορφώνονται κατά τόπους ανάλογα με τις ανάγκες.

- Ας σημειωθεί ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η παρουσία τέμπλου αποτελεί

15. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 13 «Τα θρησκευτικά κτίσματα της ελληνικής εκκλησίας ήταν, στην αρχιτεκτονική τους, ολωσδιόλου βυζαντινά, χωρίς καμιά επίδραση της ... δυτικής τέχνης γενικά... Ο γοθικός ρυθμός δεν βγαίνει παραέξω από τις τρεις πολιτείες του νησιού» και Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, II, Βενετία 1905-1932-40, σ. 249.

16. Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, «Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας», *Δελτίον ΧΑΕ* 12 (1984) (στο εξής ΜΠΟΥΡΑΣ-ΑΝΗΛΙΟ), σ. 259, ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 13.

17. LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 358, 360.

18. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 15, συχνά όμως δεν λαμβάνονται υπόψη από τους ερευνητές οι μετατροπές που υφίστανται οι προϋπάρχοντες μεσοβυζαντινοί ναοί και που αφορούν όχι μόνο οικοδομικές αλλά και θρησκευτικές πρακτικές.

μια πρώτη ένδειξη για τελετές σύμφωνα με το ανατολικό τυπικό, ενώ το χαμηλό φράγμα με κολωνάκια ή θωράκια παραπέμπει στο δυτικό¹⁹.

Χαρακτηριστικά που συναντώνται σε Φραγκοβυζαντινά μνημεία²⁰

- Επιμελημένη τοιχοποιία: πλινθοπερίκλειστη με πώρινους δόμους, όπως στην κόγχη της Αγ. Τριάδας Μαρκοπούλου, λεπτά τούβλα με ισοπαχείς αρμούς στην Κλήσα Πούπε²¹, ή ελάχιστο κονίαμα και αφανείς αρμοί, πχ. στα παράθυρα του Αγ. Πέτρου Καλυβίων. Το κονίαμα εφαρμόζεται σε λεπτότατες στρώσεις ώστε να προσδώσει ενιαία επιδερμίδα στους εξωτερικούς τοίχους, που είναι συνήθως από αργολιθοδομή, προβάλλοντας έτσι τους γωνιόλιθους²², όπως συναντώνται στις προσθήκες της Μεσοπορίτισσας Καλυβίων. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, παρατηρείται περιορισμός στην τοποθέτηση ένθετων μαρμάρινων μελών.

- Σε σταυρεπίστεγους ναούς το εγκάρσιο κλίτος είναι υπερυψωμένο, όπως στον Άγ. Λουκά Κορωπίου και τον Άγ. Χαράλαμπο Κερατέας (πριν από τη σημερινή αποκατάσταση), κατά το πρότυπο της Απουλίας και Σικελίας²³, τεχνική που αποδίδεται στον παλό αρχιμάστορα Νικολό Καρούλι, με πρώτη εφαρμογή τον ναό του Σωτήρα κοντά στο Γαλαξίδι.

- Η παρουσία οξυκόρυφων τόξων που επί δεκαετίες χρησίμευσε σαν βάση για τον χαρακτηρισμό ενός ναού ως Φραγκοβυζαντινού μάλλον χρειάζεται επανεξέταση. Τα οξυκόρυφα τόξα φαίνεται ότι έρχονται με τους Φραγκισκανούς μοναχούς, οι οποίοι οφείλουν να εφαρμόζουν τις προδιαγραφές του τάγματος στις κατασκευές τους²⁴. Αποκτούν ευρύτερη χρήση, αφού πρώτα χρησιμοποιηθούν σε μοναστηριακά κτίρια, και μάλιστα φαίνεται ότι σαν διακοσμητικά στοιχεία συναντώνται και μετά τη Φραγκοκρατία²⁵. Το ίδιο ισχύει και για τα τυφλά αφιδώματα. Συνήθη στην

19. Ch. Bouras, "The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth-Century Byzantine Architecture", in *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. Laiou, R.P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001 (στο εξής BOURAS-IMPACT), σ. 247.

20. Οι περισσότερες παρατηρήσεις έγιναν σε φραγκοβυζαντινούς ναούς της Πελοποννήσου. Ανάλογα είναι και τα χαρακτηριστικά που επισημαίνονται στους ναούς του τέλους του 12ου και των αρχών του 13ου αι.: ΜΠΟΥΡΑΣ-ΑΝΗΛΙΟ, σ. 258-260, και Α. Λουβή-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας, ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 16 (2003), σ. 357-362.

21. Γ. Πρόφης, *Τοποθεσίες και τοπωνύμια Κορωπίου και το κτηματολόγιο του 1793*, Κορωπί 2010, σ. 41.

22. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 49-50

23. BOURAS-IMPACT, σ. 256 και σημ. 76. Αν και το χαρακτηριστικό κατατάσσεται στον 13ο αι., ο συγγραφέας αναφέρει και μια σπάνια περίπτωση του 12ου.

24. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 41 κ.ε.

25. Beata Kitsiki-Panagopoulos, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, University of Chicago Press, Chicago 1979 (στο εξής KITSIKI), σ. 58.

περιοχή είναι τα ελλειπτικά τόξα και τα ακανόνιστα ελαφρά οξυκόρυφα, όπως στον Άγ. Αντώνιο και Άγ. Γεώργιο Κουβαρά, στον Άγ. Πέτρο Καλυβίων, στην Κοίμηση Θεοτόκου, στον Άγ. Γεώργιο και στους Αγ. Αναργύρους Κορωπίου, στον Άγ. Σπυρίδωνα Πόρτο-Ράφτη.

- Τα ανοίγματα είναι πλατύτερα προς τα μέσα, εν είδει πολεμίστρας, όπως στη Μεσοσπορίτισσα Καλυβίων και στη Μεσοσπορίτισσα Τραπουριάς Ολύμπου.

- Τα λίθινα τύμπανα των δίλοβων και τρίλοβων παραθύρων περιβάλλονται από συνεχή πλαίσια που περιπρέχουν ολόκληρα τα ανοίγματα: Άγ. Πέτρος και Άγ. Μόδεστος, παράθυρα ιερού. Σε πολλές περιπτώσεις, τα λαξευμένα πλαίσια – εκτός των μονολιθικών υπερθύρων – μοιάζουν συνεχί²⁶ αλλά έχουν κρυφούς λοξούς αρμούς.

- Διπλά επάλληλα τόξα στα παράθυρα, όπως στα παράθυρα της κόγχης του ιερού στον Άγ. Πέτρο Καλυβίων και στον Άγ. Μόδεστο.

- Το θύρωμα που απαρτίζεται από καμπύλους αψιδόλιθους περιβάλλεται από λεπτή καμπύλη πλίνθο, όπως στην προσθήκη του νάρθηκα της Μεσοσπορίτισσας και στο συνεπτυγμένο πρόπυλο του Αγ. Πέτρου Καλυβίων, στη Μεταμόρφωση Κορωπίου και στην Αγ. Φωτεινή (Κλήσα Πούπε).

Στο εσωτερικό:

- Τα βεργία των νευρωτών σταυροθολίων δεν έχουν πλέον ορθογωνική διατομή αλλά συνθετότερη, που παραπέμπει σε δυτικότερα προφίλ. Το μοναδικό σταυροθόλιο που εντοπίστηκε κατά την έρευνα ανήκει στον Ταξίαρχη Καλυβίων και στερείται βεργίων.

- Η τεταρτοκυλινδρική καμάρα, όπως συναντάται στη Μεσοσπορίτισσα Τραπουριάς Ολύμπου, συσχετίζεται με δυτικές κατασκευαστικές πρακτικές και συνδέεται με οξυκόρυφα στοιχεία, τα οποία πάντοτε τη συνοδεύουν. Αποφεύγεται η κάλυψη μικρών χώρων με πλήρη καμάρα. Κατά πάσα πιθανότητα η μέθοδος μεταδόθηκε από δυτικά συνεργεία²⁷ για στατικούς λόγους, κυρίως για τη στήριξη τρούλων.

- Τα επάλληλα τόξα (σφενδόνια) σε ξυλόστεγους ναούς είναι γνωστά ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή και χρησιμοποιούνται και από τους βυζαντινούς. Ως οξυκόρυφα, επιλέγονται συχνά από τα επαιτικά τάγματα σε ναούς του 13ου και 14ου αι.,

26. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 57 και Χ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήνα 1965, σ. 62-64.

27. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 47. Ο Χ. Μπούρας περιορίζει την κατασκευή αυτή στην Πελοπόννησο, ΒΟΥΡΑΣ-IMPACT, σ. 256, και θεωρεί, όπως και ο Μαμαλούκος, Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιονίων ναών της Ελλάδος», *Δελτίον ΧΑΕ* 14, 1987-88, σ. 200 και 203, ότι αποτελεί λύση ανάγκης για την αντιμετώπιση στατικών προβλημάτων των τρούλων των σταυροειδών εγγεγραμμένων.

επειδή συντελούν στην ταχύτερη και οικονομικότερη κατασκευή²⁸. Τα συναντάμε στους Ταξιάρχες και στον Άγ. Αντώνιο Καλυβίων, στον Άγ. Πέτρο, στην Κοίμηση Θεοτόκου²⁹ και Άγ. Γεώργιο Κορωπίου και στον Άγ. Δημήτριο Φιλιάτη ως δυτικής προέλευσης στοιχεία.

- Φράγμα αντί τέμπλου: στην Παναγία της Μερέντας συναντώνται θωράκια και κολωνάκια φράγματος, στους Ταξιάρχες Ντάγλα υπάρχουν θωράκια επί των οποίων στηρίζεται κατακόρυφο κτιστό πέτασμα. Σημειώνουμε ότι στον Άγ. Σπυρίδωνα Πόρτο-Ράφτη, μετά την πυρκαγιά του 2003 κατά την οποία αποδομήθηκε το νεότερο τέμπλο, δεν βρέθηκαν ίχνη παλαιότερου τέμπλου στο κατά 0,65 μ. χαμηλότερο δάπεδο.

- Η ύπαρξη φλογόμορφου πλαισίου στην κόγχη προσκομιδής αλλά και στους μακρούς τοίχους (Άγ. Παρασκευή Κερατέας, Άγ. Παντελεήμονας και Άγ. Νικόλαος Αναβύσσου) έχει θεωρηθεί από την πλειοψηφία των ερευνητών ως «ισλαμίζον» στοιχείο και σαν τέτοιο έχει αναχθεί στην Τουρκοκρατία. Νεότερες μελέτες θεωρούν πιθανό κάποια σαρακηνά και μωαμεθανικά στοιχεία να μεταφέρθηκαν από τους Αγίους Τόπους κατά τη Φραγκοκρατία³⁰ από τα στρατιωτικά τάγματα.

Δεν ανευρέθηκαν χαρακτηριστικά όπως:

- Εξωτερικοί πάρινοι κοσμήτες με σύνθετη διατομή.
- Στοιχεία συμφυή με τους δομόπλινθους: κιονίσκοι, δέσμες ημικιονίσκων με αντίστοιχα μικρά κιονόκρανα στις πλάγιες θύρες ή διακοσμητικά στοιχεία.
- Θυρεοί ή άλλα εμβλήματα στα κλειδιά σταυροθολίων ή τόξων ή και στα κιονόκρανα. Ίσως ανάλογη περίπτωση να αποτελεί το ανεστραμμένο επίθημα του δίλοβου παραθύρου του ιερού στον Άγ. Πέτρο Καλυβίων, το οποίο φέρει μεν το μονόγραμμα του Έλληνα δωρητή επισκόπου Ιγνατίου³¹, αλλά ενδεχομένως εκφράζει τις υφιστάμενες διακοσμητικές συνήθειες της εποχής (1232). Στην ίδια κατηγορία ίσως θα πρέπει να κατατάξουμε και εκείνο του Αγ. Μόδεστου.

Εξετάζεται επίσης η πιθανότητα τα δυτικά στοιχεία να εμφανίζονται ως εισηγμένα πριν από τη φραγκική κατάκτηση, δεδομένου ότι κατά τον 12ο αιώνα αναπτύσσονται στενότερες επαφές μεταξύ βυζαντινών και Δύσης³².

28. Arturo Saragoza Catalan, *Μεσογειακή γοθική αρχιτεκτονική*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιμ. Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟ, Αθήνα 2007, σ. 17 και 19.

29. Σ. Κόλλιας, Μ. Γιάγκου-Δημαγκίκα, «Ιερός ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου», *Πρακτικά ΙΕ' ΕΣΝΑ*, σ. 394-395.

30. ΚΙΤΣΙΚΙ, σ. 152 και Μ. Μπορμπουδάκης, «Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης», *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη λατινική Ανατολή*, 13ος-17ος αιώνας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 64.

31. ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, σ. 174.

32. ΜΠΟΥΡΑΣ-ΑΝΗΛΙΟ, σ. 262 και ΒΟΥΡΑΣ-IMPACT, σ. 258.

Κατασκευαστικές παρατηρήσεις

Στον Ταξιάρχη Καλυβίων έχουν κατασκευαστεί 6 ζεύγη πεσσών σχεδόν εν επαφή με τους προϋπάρχοντες επιμήκεις τοίχους, τα οποία θυμίζουν την κατασκευαστική πρακτική των στρατιωτικών ταγμάτων των Ιεροσολύμων. Το παράδειγμα φαίνεται ότι είναι μοναδικό στην περιοχή.

Ενδεικτική είναι, επίσης, η σταδιακή υποχώρηση των δυτικών κατασκευαστικών τρόπων εις όφελος των βυζαντινών, π.χ. λεπτά τούβλα αντί λαξευτών θολιτών. Έτσι χρησιμοποιούνται δυτικά μορφολογικά στοιχεία, αλλά εφαρμόζονται με σχετική απλοποίηση, όπως παρατηρούμε στα ερείπια του Θεολόγου στο Γέρακα.

Αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι η επιλογή ορισμένων μόνο γοθικών χαρακτηριστικών στους φραγκοβυζαντινούς ναούς, συχνά μάλιστα η επιλογή της τοποθέτησής ενός ή δυο μόνο στοιχείων, προσδίδει απλώς την επιζητούμενη εκείνη την εποχή εκλεκτιστική ποικιλία στη διακόσμηση³³.

Διερωτάται κανείς αν η ελεύθερη αγία τράπεζα (Ταξιάρχες και Άγ. Θεόδωροι Ντάγλα), καθώς και η σε μεγάλη συχνότητα εμφάνιση μιας μόνο κόγχης ιερού, με μικρές συμμετρικές κόγχες διαμορφωμένες στο πάχος του τοίχου, αποτελούν απλώς συνέχιση προϋπάρχοντος τύπου ή ίσως πρέπει να αναζητηθεί συσχετισμός με το δυτικό τυπικό.

Ως προς το μέγεθος των ναών, το πλήθος των μικρών μονόκωρων καμαροσκέπαστων ναών υποδηλώνει γενίκευση οικοδόμησης ιδιωτικών εκκλησιών λόγω προσωπικής ευλάβειας, κάλυψης θρησκευτικών αναγκών μιας ομάδας ή επιβεβαίωση κοινωνικού γοήτρου³⁴. Το γεγονός έχει αποδοθεί σε διαπιστωμένη σχετική ευμάρεια των Ελλήνων δωρητών³⁵ και μάλιστα έχει συσχετισθεί στην Πελοπόννησο³⁶ με τη δράση ευπόρων βυζαντινών γαιοκτημόνων, ενταγμένων στο φραγκικό φεουδαρχικό σύστημα³⁷. Οι περισσότεροι ναοί απ' αυτούς είναι πιθανόν επίσης να αποτελούν οικογενειακά παρεκκλήσια γαιοκτημόνων μεικτής δογματικής ομολογί-

33. BOURAS-IMPACT, σ. 258 και Μ. Κάππας, «Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσοβυζαντινής (13ος-15ος αι.)», 31^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης ΧΑΕ, τεύχος περιλήψεων, σ. 35, Αθήνα 2011.

34. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 108.

35. BOURAS-IMPACT, σ. 260.

36. Μ. Κάππας, «Οι Φράγκοι στη Μεσοβυζαντινή (1204-1460)», *Μεσοβυζαντινός τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, τ. Α, Ε. Τραΐου (επιμ.), *Μίλητος*, Αθήνα 2007, σ. 148.

37. Σύμφωνα με τον LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 451, 455, η ανοχή απέναντι στους τοπικούς Έλληνες άρχοντες, που διατήρησαν προνόμια και περιουσία, οδήγησε σταδιακά στην υποτέλειά τους στους Φράγκους ηγεμόνες αλλά και στη μίμησή τους. Αντίστοιχα, οι Λατίνοι, μη ευγενείς, κάτοικοι της Αττικής και της Βοιωτίας διαβίωσαν όπως οι Έλληνες γείτονές τους.

ας³⁸. Εγκαταλελειμμένους μικρούς ναούς επιλέγουν κατά την πρώτη εγκατάστασή τους ακόμη και μοναχικά τάγματα, παρά τους αυστηρούς κανόνες τους, για τα οποία έχουμε υπόνοιες ή αναφορές και στη ΝΑ. Αττική³⁹.

Με την προϋπόθεση ότι οι ναοί της υπαίθρου είναι συχνότατα ιδιωτικοί, παραμένει προς διερεύνηση το δόγμα το οποίο υπηρετούν, το οποίο δεν γίνεται γνωστό από τη μορφολογία τους αρχικά. Αργότερα, οι μετασκευές στους ναούς είναι δυνατόν να δηλώσουν το τυπικό που ακολουθείται. Υπάρχουν αρχιτεκτονικές επιλύσεις, όπου επιλέγεται η χρήση του ναού και από τα δύο δόγματα ή η προσθήκη δεύτερου – συχνά στενότερου – κλίτους με αντίστοιχο ιερό βήμα, ώστε να προκύψει δίδυμος ναός για την εξυπηρέτηση όλων. Η ανίχνευση τέτοιων διπλών ναών στα Μεσόγεια, με δυνατότητα τέλεσης λειτουργιών κάθε δόγματος ξεχωριστά, μας οδηγεί στη διερεύνηση των περιπτώσεων της Αγ. Τριάδας Μαρκοπούλου, των Αγ. Θεοδώρων Ντάγλα και άλλων.

Οι νέες εδαφικές κατανομές που αποφασίζονται, κυρίως με την έλευση των Καταλανών⁴⁰, αλλά και οι αγοραπωλησίες κτημάτων που πραγματοποιούνται στην Αττική μεταξύ των λατίνων ή και ελλήνων γαιοκτημόνων, είναι δυνατόν να συνδέονται με τις επισκευές και τις προσθήκες στους ναούς⁴¹. Αναμφισβήτητα, πολύ σημαντικό ρόλο στις εργασίες αυτές έπαιξαν και οι σεισμοί, ιδιαίτερα εκείνος του 1300.

38. Χ. Κουτελάκης, *Φραγκοκρατούμενη Αθήνα και Τίνος (1204-1688)* (στο εξής ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ), σ. 33, 110, οι οικογένειες Κουβαρά, ίσως Σκορδαλλού (Αγ. Φωτεινή-Κλήσα Πούπε), ή δυτικής προέλευσης, όπως οι Palati, Lepori (Κορωπί και Μαρκόπουλο), Martini de Algezira, Marcoroli.

39. Ό.π., σ. 103, η Κλήσα Φράγκου θεωρείται ότι αντιστοιχεί σε καθολικό μοναστηριού του Αγ. Φράγκου, επ' ονόματι του Franco Acciajuoli. Εκτός Αττικής το γνωστότερο παράδειγμα παραμένει ο Σαν Σαλβατόρε των Φραγκισκανών στα Χανιά.

40. LOCK-AΙΓΑΙΟ, σ. 211 και 225, με την έλευση των Καταλανών, η υπαίθρος ερημώνεται και μέρος του πληθυσμού (Έλληνες αλλά και Λατίνοι) καταφεύγει στην Εύβοια και φθάνει μέχρι τα ιόνια νησιά. Γίνονται νέες εδαφικές κατανομές και πραγματοποιούνται επισκευές στην Αττική και τη Βοιωτία. Στην ερήμωση συντελεί ίσως και η επιδημία του μαύρου θανάτου στην Αθήνα γύρω στο 1388, η οποία δεν γνωρίζουμε συγκεκριμένα πόσο επεκτάθηκε στην Αττική, όπου παρατηρείται όμως έλλειψη εργατικών χεριών με συνέπεια την εγκατάσταση νέων οικογενειών Αρβανιτών. Κατά τον J. Bintliff, «Frankish countryside in central Greece: The evidence from archaeological field survey», *The Archaeology of Medieval Greece*, dir. P. Lock, G.D.R. Sanders, Oxbow Monograph 59, 1996, σ. 5, η έλευση Αρβανιτών, ανεπιθύμητη μέχρι το 1320, επιδιώχθηκε κατά τον 14ο και 15ο αι.

41. Σύμφωνα με την ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 304-305, ένας άλλος λόγος, που έχει δικαίως αξιολογηθεί στην Κρήτη (αλλά που δεν μπορούμε να αποκλείσουμε για την Αττική) και επέβαλε εσωτερικές διαρρυθμίσεις σε ναούς, οφείλεται στον ανταγωνισμό των δυο δογμάτων. Στην περίπτωση αυτή αποδεικνύεται ότι αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η κινητοποίηση των πιστών μέσω των κηρυγμάτων, γεγονός που υπαγόρευσε την εξασφάλιση όχι μόνο περισσότερου χώρου στα κλίτη αλλά και ανεμπόδιστης θέασης του ιεροκίρκου με ανάλογες χωρικές μετατροπές.

Μετά την αποχώρηση των Φράγκων τα αββαεία των μοναστικών ταγμάτων εγκαταλείφθηκαν και ερειπώθηκαν, ενώ οι ναοί που εξυπηρετήσαν περιστασιακά το λατινικό δόγμα προσαρμόστηκαν εσωτερικά, αποκαταστάθηκαν οι κόγχες στο ιερό και επανεμφανίστηκε κτιστό ή ξύλινο τέμπλο. Σε αρκετές περιπτώσεις τα οξυκόρυφα παράθυρα των όψεων συμπληρώθηκαν με κτιστά μέρη, ώστε να διορθωθεί το περίγραμμα⁴², ή αντικαταστάθηκαν σε επόμενες επισκευές. Οι ναοί έτσι διατηρήθηκαν, μερικές φορές μετονομάστηκαν και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται κατά το ορθόδοξο τυπικό.

Συμπερασματικά, επανερχόμενοι στον τίτλο της εισήγησης, παρατηρούμε ότι η έννοια της «επίδρασης» είναι ασαφής⁴³. Η Φραγκοκρατία θεωρήθηκε από πολλούς ερευνητές ως περίοδος σχετικής ώσμωσης των πολιτισμών που υποχρεώθηκαν να συνυπάρξουν. Αν αυτή η ώσμωση είναι σε κάποιους τομείς αναμφισβήτητη, ταυτόχρονα είναι απατηλή, επειδή καλύπτει τις κοινωνικές και ιδεολογικές αντιθέσεις αυτών των διαφορετικών παραδόσεων. Ίσως είναι λοιπόν προτιμότερο να θεωρήσουμε ότι, όπως ισχυρίζεται ο Lock⁴⁴, δεν έγινε ανάμειξη των δυο κοινοτήτων αλλά «συνάντηση των δυο κοινωνιών», και σαν αποτέλεσμα της να αναγνωρίσουμε και να εξετάσουμε χωρίς προκαταλήψεις τα σωζόμενα έργα της εποχής ή ακόμη και την ανάμνηση της Φραγκοκρατίας σε μεταγενέστερα μνημεία.

42. Γ. Πουλημένος, «Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και η ανοικοδόμησή του κατά τη τουρκοκρατία», *Δελτίον ΧΑΕ* 28, 2007, σ. 141 και ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 82. Χωρίς στοιχεία, δεν θεωρούμε σκόπιμο να σχολιάσουμε τα περί ηθελημένων καταστροφών των ναών, θέμα που έχει αναλυθεί ιδιαίτερα από τον Χ. Κουτελάκη, ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, σ. 146.

43. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ-ΚΡΗΤΗ, σ. 16.

44. Ο LOCK-ΑΙΓΑΙΟ, σ. 427, αναφέρει ότι πολλοί ιστορικοί θεωρούν ότι δεν έγινε ανάμειξη των δυο κοινοτήτων, αλλά «συνάντηση των δυο κοινωνιών».

Χαρακτηριστικά φραγκοβυζαντινών ναών

Ναοί	Επιμελ. Τοιχοπ.	Κονίωμα/Επιχ.	Υπερυψ./εγκάρσιο/κλίτος	Τόξα/οξυκ./σφενδ.	Διπλά επαλ. τόξα	Τύμπανα/λοβοί/παραθ.	Καμάρα τεταρτοκυλινδρ.	Αψιδόλιθοι.	Φράγματα/τέμπλο	Παράθυρα-πολεμ.	Φλογόμορφο πλαίσιο
I.) Άγ Πέτρος	X	X		X/	X	X		X			
I.) Μεσοπορτίσση		X						X		X	
I.) Ταξιάρχης				X/X							
I.) Αγ. Κυριακή				X/							
II.) Άγ. Γεώργιος				X/							
II.) Άγ. Αντώνιος				X/X							
Μεσοπορτίσση Τραπουριά				X/			X			X	
III.) Άγ. Μόδεστος					X	X					
III.) Άγ. Ανάργυροι				X/X							
III.) Άγ. Λουκάς			X								
III.) Άγ. Γεώργιος				X/X							
III.) Άγ. Πέτρος				/X							
III.) Κοίμηση Θεοτ.				X/X							
III.) Άγ. Ανάργυροι				X/							
III.) Άγ. Δημήτριος Φιλιάτη				/X							
III.) Μεταμόρφωση								X			
III.) Αγ. Φωτεινή	X							X			
IV.) Αγ. Χαράλαμπος			X								
IV.) Αγ. Παρασκευή											X
V.) Αγ. Τριάδα	X										
V.) Παναγία Μερέντα									X		
V.) Άγ. Σπυρίδων				X/					X		
V.) Ταξιάρχης Ντάγλα				X/					X		

V.) Αγ. Δημήτριος Ντάγλα		X								
VI.) Θεολόγος	X	X								
VII.) Αγ. Παντελεήμονας										X
VII.) Αγ. Νικόλαος										X

I Καλύβια	II Κουβαράς	III Κορωπί	IV Κερατέα	V Μαρκόπου- λο	VI Γέρακας	VII Ανάβυσσος
--------------	----------------	---------------	---------------	----------------------	---------------	------------------

R É S U M É

Les influences franques observées en les églises de Messoghia-Attique

Les monuments de la période franque sont presque disparus en Attique de l'Est mais il est encore possible de distinguer quelques caractéristiques qui persistent sur la façade, la structure intérieure ou la décoration de certaines églises. La construction de celles-ci peut soit remonter à la période franque ou simplement en porter le souvenir. A la base d'une liste de caractéristiques, dressée pendant l'étude de bon nombre de monuments francs situés en Grèce continentale et insulaire, une comparaison sera proposée avec celles des églises de l'Attique.